

LUCJAN LENORT

**ODPOWIEDZIALNO JAKO FUNDAMENTALNA
KATEGORIA ETYCZNA.
STUDIUM NA PODSTAWIE LITERATURY
WSPÓŁCZESNEJ FILOZOFII ODPOWIEDZIALNO CI**

Zarys rozprawy doktorskiej

Promotor: ks. dr hab. Kazimierz Wolsza

Recenzenci: ks. dr hab. prof. UO Piotr Marciniak, ks. dr hab. prof.

UMK Mirosław Mróz

Obrona: 29 09 2006

Wprowadzenie. Szczególne zainteresowanie kwestii odpowiedzialności w myśli filozoficznej i teologicznej ma miejsce od XX wieku, choć o wcześniejsze impulsy dla problematyki odpowiedzialności pojawiły się już w filozofii wieku XIX. Obecnie - w dobie technicyzacji życia, fizyki kwantowej, inżynierii genetycznej oraz wpływających z rozwoju nauk konsekwencji teoretycznych i praktycznych - zagadnienie odpowiedzialności jest przedmiotem namysłu podejmowanego w tym zakresie przez nas w wiekach ubiegłych. Chociaż i z wiekami miało się stawiać pytania o odpowiedzialność naukowców, polityków i ludzi biznesu, a zakres refleksji rozszerzany jest na odpowiedzialność metafizyczną, psychologiczną, prawną, moralną, a także religijną i eschatologiczną.

Codziennie doświadczenie odpowiedzialności w sposób intuicyjny wskazuje na to, że kategoria odpowiedzialności ściśle charakteryzuje ludzką egzystencję, nie zaś wyłącznie same skutki działania podmiotu. Poszukiwany jest bardziej fundamentalny i różnorodny fenomen odpowiedzialności niż w spotykanych dotychczas dyskursach prawniczych i etycznych. Aby nie pozostał jedynie przy ujęciu intuicyjnym, problem ten postawiono jako tezę dysertacji doktorskiej. Zgodnie z zasadami metodologii nauk należało więc zwerbalizować szereg tezę, aby następnie poddać ją weryfikacji i dostarczyć racjonalnej argumentacji przemawiającej za jej przyjęciem lub odrzuceniem. Istotne nie jest jednak stawia-

nie ich w nieskończoność, ale uzyskanie chociażby nikłych odpowiedzi na przynajmniej niektóre z wyartykułowanych.

W pytaniach postawionych wobec odpowiedzialności dociekano źródła jej istnienia, sposobu bytowania, egzemplifikacji, a także przynależności do sfery antropologicznej i etycznego wymiaru egzystencji człowieka. Kategoria odpowiedzialności w tej refleksji wyłania się jako relacja, którą określono na mianem podstawowego odniesienia człowieka do świata i do Boga. Tym samym daje możliwość rozumienia istoty człowieczeństwa, a zarazem staje się specyficznym *locus theologicus*.

Filozoficzne ujęcia odpowiedzialności jako kategorii etycznej.

Pierwszy rozdział rozprawy poświęcony został ukazaniu historycznego rozwoju pojęcia odpowiedzialności, a po przedstawieniu odpowiedzialności jako naczelnej kategorii w naukach o moralności. Przedwiadczenie, że odpowiedzialność związana jest z moralnością, dziś jest bardzo powszechne. Nie zawsze jednak tak było i ukazanie początku odpowiedzialności jako kategorii etycznej nie było zadaniem łatwym. W szczególności trudno było przedstawić jednoznacznie proces powstawania systematycznego dyskursu prowadzonego nad odpowiedzialnością. Takie zadanie postawiono za cel na początku pierwszego rozdziału. Wyraźnie - jako kategoria etyczna - odpowiedzialność wystąpiła jednak w dalszej jego części, ponieważ dopiero filozofia nowożytna i współczesna stworzyła perspektywy, w których zagadnienie odpowiedzialności mogło zostać ukazane w taki sposób, aby nabrało znaczenia elementarnej kategorii etycznej. Stało się tak z dwóch powodów: od filozofii dialogu pochodził impuls pobudzający do nowego sposobu myślenia, zaś fenomenologia dostarczyła niezbędnych narzędzi metodologicznych.

W dalszej kolejności zaprezentowano najistotniejsze paradygmaty pojmowania odpowiedzialności w filozofii XX wieku. One też stanowiły kryterium doboru myśli reprezentatywnych pod względem refleksyjnego wkładu w filozofię odpowiedzialności. Filozofowie tego okresu w swoim dorobku przedstawiali odpowiedzialność jako ontyczny fundament podmiotu, ujmowali ją w formie elementu struktury dialogu czy też w postaci podstawowego odniesienia do rzeczywistości.

Wpisanie odpowiedzialności w ontologiczną strukturę podmiotu odnaleźć można w aspekcie dokonywanych przez osobę wyborów. W takim ujęciu odpowiedzialność występuje w filozofii S. Kierkegaarda. Dla F. Nietzschego stanowiła ona pełnię człowieczeństwa. Przedstawienie odpowiedzialności rozumianej przez M. Heideggera jako wiadomy sposób bycia podmiotu zamknięty paragraf prezentujący paradygmat myślenia o odpowiedzialności jako o ontologicznej podstawie odpowiedzialności.

Przedstawiona przez F. Rosenzweiga elementarna relacja bycia osoby w świecie pozwoliła na ukazanie odpowiedzialności jako otwarcia się podmiotu na dialogiczną strukturę egzystencji. Bycie w świecie jest momentem i tym poprzedni paradygmat z myśleniem dialogicznym, które pełniejszego wyrazu nabrało w dorobku M. Bubera. Dopełnieniem paradygmatu dialogicznego jest wpisanie przez E. Levinasa odpowiedzialności w relację Ja-Ty.

Dokonując się w kategorii intencjonalności korelacja wiadomości z rzeczywistością wyłączenia odpowiedzialności jako podstawowe odniesienie do świata. W ten sposób, na gruncie filozofii E. Husserla, można przejść od bycia w świecie i, podążając tropem wyznaczonym przez filozofii dialogu, dotrzeć do ukazania odpowiedzialności w horyzoncie relacji. Zważając ponadto na aksjologiczne przeżycie własnej osoby w filozofii M. Schelera i odniesienie odpowiedzialności do wartości w ujęciu R. Ingardena, fenomen odpowiedzialności można wpisać w paradygmat przedstawiający ją jako relację.

Paradygmatyczny sposób myślenia pozwolił na ujęcie kwestii odpowiedzialności nie tyle w formie problemowej, ile na ukazanie jej jako kategorii etycznej. Pozostałe paradygmaty i funkcjonujące w ich obrębie opracowania, zostały jedynie podane z odniesieniem do odpowiedniej literatury. Jednak tam, gdzie w dalszym ciągu opracowania podyktowane było to koniecznością, korzystano również z osiągnięć myślicieli z pozostałych orientacji filozoficznych.

Należy bowiem mieć wiadomo tego, że wymienieni filozofowie nie są jedynymi, którzy położyli fundament pod filozofii odpowiedzialności czy też próbowali w jej ramach podejmowali kwestię tego fenomenu. Do takich z pewnością należą także: N. Hartmann, E. Grisebach, W. Weischedel, D. Bonhoeffer, J.-P. Sartre, G. Picht, H. Jonas, J. Schwartz-

länder, R. Wisser, M. Riedel, K. Wojtyła, M. Weber, K.-O. Apel, J. Habermas, A. Heller, E. Bloch, E. Tugendhat, J. Derrida, D. von Hildebrand. Problem odpowiedzialności doczekał się również opracowania z punktu widzenia filozofii analitycznej (H.G. Frankfurt, D. Widerker, M. J. Zimmerman, J.M. Fischer, B.N. Waller) i logiki (J.M. Bocheński, K. Wolsza).

Odpowiedzialność jako wartość. W rozdziale drugim zastanawiano się nad tym, czy możliwe jest takie ujęcie fenomenu odpowiedzialności, aby poprzez analizę dotrzeć do jego pierwotnego i najbardziej podstawowego znaczenia. Taki postulat dyktował konieczność uściślenia problematyki zagadnienia w sposób, który do minimum ograniczałby wszelkie zalety i uwarunkowania, jakim podlega zjawisko odpowiedzialności. Niemal całkowita ich eliminacja, gdy niektóre stanowią warunki dla istnienia odpowiedzialności.

Rozdział ten posiada charakter systematyczny, aczkolwiek przydatne okazały się poprzedzające go rozważania historyczne. Podjęto w nim problematykę etymologiczną i semantyczną terminu „odpowiedzialność”, zarówno w językach starożytnych (greka i łacina), jak i w językach nowożytnych (język angielski, francuski, włoski, hiszpański, niemiecki, rosyjski i polski). Język, przy pomocy którego opisuje się kategorię odpowiedzialności, petryfikuje elementarne do wiadczenia tego fenomenu, a rekonstrukcja znaczeń poszczególnych terminów, opisujących zjawisko odpowiedzialności, ujawnia wiele treści, na które zwracają uwagę filozofowie w dyskursie o odpowiedzialności. Analiza etymologiczna jest więc jedną z dróg przybliżania się do źródłowego ujęcia fenomenu odpowiedzialności. Równie sprawnie mogła by przeprowadzona w ścisłej z historycznym przeglądem paradygmatów odpowiedzialności, aczkolwiek etymologiczny i semantyczny aspekt badanego fenomenu mimo wszystko bliższy jest ujęciu definicyjnemu. Dlatego w przedstawionym opracowaniu analizy etymologiczne zajmują miejsce po równie ważnym aspekcie historycznym a definicyjnym.

Zło i wieloaspektowość fenomenu odpowiedzialności ukazały przedstawione próby typologii. Najbardziej elementarnym podziałem jest wyróżnienie odpowiedzialności pozytywnej i negatywnej. Podstawą rozróżnienia stanowi stosunek do dobra i zła moralnego. Można również odróżnić odpowiedzialność pierwotną, przywołaną do jednostkowego

działania, i przez to wyraża sposób bycia podmiotu w relacji do świata i innych, od odpowiedzialności posiadającej charakter modalnej do nabycia kwalifikacji. Pierwotną odpowiedzialność odróżnia się od odpowiedzialności pojętej jako wtórna kwalifikacja, modalna do nabycia przez podmiot ze względu na zachowanie jego stosunku do różłowej odpowiedzialności bycia w świecie. Kwalifikacja, o której mowa, jest cech osobowości podmiotu, składową postawy, bądź wręcz samą postawą, jak człowiek zajmuje wobec własnego działania urzeczywistniając tego odpowiedzialność pierwotną.

Powyższe konkluzje można uznać za wiążące dla projektu ukazującego implikacje aksjologiczne. Tak bowiem określono cel refleksji w tym rozdziale, aby jego zwieńczeniem stało się sformułowanie aksjologicznej teorii odpowiedzialności, co miało być innymi słowy przedmiotem przedstawienia tego, w czym wyraża się jej istota.

Zadanie to poprzedzono jednak przeglądem nominalnych definicji, w doborze których kierowano się zamiarem ukazania procesu ewolucji pojęcia odpowiedzialności. Uwagę skupiono na takim ich uszeregowaniu, aby heurystycznie odsłaniały coraz to nowsze obszary pojmowania problemu. Tak postawiony cel stał się naczelnym kryterium eliminacji sformułowań bliskoźnacznych bądź podobnych, nie wnoszących do opracowania nowych treści. Chociaż pojawiły się różne aspekty, nie przenikające się we wszystkich przytoczonych określeniach, to nie są one antynomiczne. Dla sformułowania definicji odpowiedzialności w wielu miejscach analizy przeprowadzone przez myślicieli, o których mowa była w pierwszym rozdziale, pozostały inspiracją, a czasem nawet fundamentalnym potwierdzeniem i uzasadnieniem. Pozwoliło to nakreślić szeroki panoramę znaczeniową, która, wraz z zawartymi treściami dotychczas sformułowanymi pojęciami, stała się podwaliną dla zdefiniowania odpowiedzialności. W dotychczasowych rozważaniach dominowały głównie opisy fenomenologiczne. Uwzględniając one złocono fenomenowi i ujmując modalnie wszystkie aspekty. Zasięg definiowania i czy się jednak z koniecznymi redukcjami, z pewnymi odmianami abstrakcji. Należało zatem dokonać odróżnienia: tego, co pierwotne i wtórne w fenomenie odpowiedzialności. Drogi od opisu do definicji można uznać za szukanie najbardziej pierwotnego, różłowego sensu odpowiedzialności.

Wydaje się, że taki sens konstryuuje się w relacjach do wartości. Zaproponowaną koncepcję odpowiedzialności można określić jako aksjologiczną. Pojęcie rozumiane jest w sposób szerszy niż definicja. Dla pełnego jego obrazu wymagane było zatem podanie charakterystycznego i indywidualnie ujętego dla każdego działającego podmiotu zakresu obowiązywania odpowiedzialności.

Idea odpowiedzialności w refleksji nad moralnością. W trzecim rozdziale wskazano na znaczenie pojęcia odpowiedzialności w ramach nauk o moralności. Starania te zmierzały w kierunku wykazania, że współczesne zagadnienia etyki i teologii moralnej u osób posiadających pojęcie odpowiedzialności, aczkolwiek nie zawsze *explicite* wyrażone. Mówiąc, chociażby językiem potocznym, o kimś, że postępuje odpowiedzialnie lub nieodpowiedzialnie, stwierdza się nie tylko jakiś zaistniały fakt. W stwierdzeniu tym bowiem jednocześnie nie zawarta jest określona ocena moralna. Odpowiedzialność moralna dotyczy nie tyle opisu zjawisk, czy nawet wartości, ile ich ocen wyrażanych jako orzeczniki wartościowe. Z punktu widzenia odpowiedzialności dokonuje się więc moralnego porównania orzeczników etycznych. Egzemplifikacja ta potwierdza postawioną w pracy tezę, mówiąc, że odpowiedzialność jest fundamentalną kategorią etyczną.

W punkcie wyjścia należy uwzględnić konkretny fenomen odpowiedzialności. Wskazując następnie na źródła występowania odpowiedzialności, podjęto eksplikację poszczególnych sytuacji, w których dochodzi do jej urzeczywistnienia. Niezbędne redukcje dokonane zostały jedynie w tych miejscach, które zbyt szeroko wklajają odpowiedzialność w kontekst jej występowania, mogłyby utrudniać dostrzeżenie istoty badanej kwestii. Ponadto omówienie występujących między wspomnianymi sytuacjami relacji i powiązań pozwoliło na ukazanie dynamizmu cechującego odpowiedzialne działanie, a wynikające z przechodzenia jednej sytuacji w drugą.

Kolejne paragrafy stanowią asocjacje kategorii odpowiedzialności na gruncie nauk o moralności. Szczególnie uwagę poświęcono tu kwestiom fundamentalnym, nadając im wyraz całym naukom o moralności. W perspektywie personalistycznej interesujące jest elementarne odniesienie osoby do dobra. Dlatego też na gruncie etyki podstawowym pojęciem

jest czyn, za w teologii moralnej - cnota. Człowiek ujawnia samego siebie w dynamizmie zmierzającym ku dobru, a przebiegającym od poszczególnych aktów moralnych w kierunku nabywania cnót. Ukończeniu tego rozdziału refleksji poddano zagadnienie miejsca, jakie zajmuje odpowiedzialność w orzekaniu o moralnej jakości czynów, ze szczególnym uwzględnieniem stanów ograniczonej odpowiedzialności. Istotną jest nie tylko relacja odpowiedzialności do aktualnych i habitualnych przeszkód, wpływających na stopień wiadomości i wolno podejmowanych czynów. Znacząco są również psychologiczne schematy określające próby uchylania się od podejmowania i ponoszenia odpowiedzialności.

Zauważymy, że w literaturze etycznej zagadnienie odpowiedzialności związane jest z całym szeregiem kwestii szczegółowych, takich jak np.: wolność, determinizm, miłość, tolerancja, dialog, wiedza, rozwój, przyszłość, decyzje, zło, grzech, wina, zadanie, uczynienie, kłamstwo, itd. Odpowiedzialność staje się także jednym z naczelnych kryteriów moralnych zarówno opracowań monograficznych, jak i dyskusji nad takimi szczegółowymi zagadnieniami, jak: aborcja, manipulacja informacjami czy problem wojny i pokoju. Uprawnia to do postawienia tezy, mówiącej o tym, że filozofia odpowiedzialności nie jest oderwana od codziennych problemów.

Metoda. Ze względu na interdyscyplinarny charakter zagadnienia metoda zastosowana w pracy była złożona. Tam, gdzie podejmowano krytykę tekstów źródłowych posłużyła metoda hermeneutyczna, aby poprzez rozumienie analiz tekstów wyraźnie przedstawić określone paradygmaty myślenia o odpowiedzialności. Synteza dotyczy tych momentów, w których dokonywano scalenia kilku koncepcji czy uzgodnienia różnorodnych poglądów. Analiza zagadnień etymologicznych i semantycznych, typologii odpowiedzialności oraz dotychczas sformułowanych definicji odpowiedzialności stanowiła podstawę opracowania pojęcia aksjologicznego. Okazała się jednak niewystarczająca, po dokonaniu systematyzacji definicji opisujących fenomen odpowiedzialności i ich porównaniu, zastosowano analizę fenomenologiczną, rozpoczynając się od opisu egzystencjalnego. Dopiero korzystanie z tak określonej metody badawczej w pełni pozwoliło na sformułowanie pojęcia aksjologicznego. W podobny sposób podjęto kwestię sytuacji, w których ujawnia się

odpowiedzialno , a tak e jej miejsca w naczelnych zagadnieniach nauk o moralno ci. Synteza osi gni tych wyników pojawiła si wsz dzie tam, gdzie opracowaniu podlegały elementarne kwestie, stanowi ce zaplecze dla prowadzenia dalszych bada . Posłu ono si ni tak e w celu sformułowania ostatecznych konkluzji.

Literatura. W odniesieniu do literatury ródłowej została podj ta próba ustalenia spójnej teorii odpowiedzialno ci. Uzgodnienie ró nych uj odpowiedzialno ci, dokonanie syntezy i adaptacji teorii odpowiedzialno ci na gruncie etyki i teologii moralnej, stworzyły konieczno poszerzenia zakresu literatury. W wielu miejscach przedstawionego opracowania niewystarczaj ce okazywały si wyniki bada osi gni te przez dwudziestowiecznych filozofów z kr gu filozofii odpowiedzialno ci. W takich przypadkach konieczne było odniesienie si do literatury przedmiotu. W pierwszym rz dzie były to opracowania dotycz ce filozofii poszczególnych my licieli oraz współczesne artykuły i monografie po wi cone odpowiedzialno ci. W dalszej kolejno ci podstaw stały si ogólne i szczegółowe opracowania z zakresu etyki, teologii moralnej, aksjologii, teorii poznania, antropologii filozoficznej, logiki, a tak e propedeutyki filozofii. Podejmuj c problematyk po wi con zagadnieniom etymologicznym i semantycznym, przedstawione spektrum rozwi za było konstrukcj my low powstał na fundamencie zaczerpni tym ze słowników, leksykonów i encyklopedii.

Zako czenie. Wiek dwudziesty wytworzył wi ksze ni wcze niej sze epoki zapotrzebowanie na teorie odpowiedzialno ci. Dlatego inspi racje czerpane wła nie z paradygmatów współczesnej filozofii pozwoliły na ukazanie kategorii odpowiedzialno ci w ró nych aspektach. Nie wykluczaj si one nawzajem, a raczej staraj si uzupełnia , tworzc wieloaspektow perspektyw poznawcz dla pojmowania tego fenomenu.

Osi gni te wyniki pozwoliły na sformułowanie konkluzji mówiej o tym, e problem odpowiedzialno ci znajduje si w centralnym punkcie rozwa a o człowieku, warto ciach i moralno ci. Taka koncepcja odpowiedzialno ci otwarta jest na dalsze prowadzenie bada , ukazuj ce coraz to nowsze aspekty i sposoby rozumienia problemu. Pozwala na wyj cie poza paradygmat podmiotowy i uzgodnienie z osi gni ciami paradygmatu dialogicznego. Na tym jednak nie poprzestano, ale uj to zjawisko

odpowiedzialności w ramach paradygmatu aksjologicznego. Przyjmując odpowiedzialność w charakterze fundamentalnej kategorii etycznej, dokładniejszym analizom należałoby jeszcze poddać wiele innych kwestii z zakresu bardziej ogólnej, bardziej szczegółowej etyki i teologii moralnej. Badaniami między innymi należałoby objąć relacje kategorii odpowiedzialności do pojęć dobra i zła, grzechu, prawdy, sumienia, powinnościczy normy.

Przedstawione studium nie pretendowało do zbudowania całego systemu etycznego w oparciu o kategorię odpowiedzialności. Niezaprzeczalnie jednak projekt taki jest możliwy, postulowany i podejmowany w nowszych publikacjach z zakresu etyki filozoficznej i teologicznej. Inspiracje teorii odpowiedzialności, rozumianej jako fundamentalna kategoria w etyce, wspólnie z personalistyczną etyką wartością i nauką o dynamizmie osoby w czynie, umożliwiają utworzenie paradygmatu, w ramach którego można podjąć próby opracowania systemu etyki odpowiedzialności, czyli takiego systemu, w którym - używając określenia G. Pichta - wszelkie struktury etyczne wyprowadzane byłyby ze struktury odpowiedzialności.